

فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام
سال نهم، شماره سی و ششم، زمستان ۱۳۹۸
مقاله پژوهشی، صفحات ۵ - ۲۵

مفهوم «حرم» در سیره نبوی ﷺ و ضرورت و امکان بسط آن

عبدالقادر براهوئی^۱

محمد سپهری^۲

علی احمد سلامی^۳

چکیده

«حرم» از مفاهیم بنیادی در سیره پیامبر اسلام ﷺ است. در حجاز عصر پیامبر ﷺ سه سکونتگاه شهری مکه، مدینه و طائف وجود داشت. پیامبر دو شهر مکه و مدینه و به قولی طائف را «حرم» تعیین کردند. مفهوم «حرم» برای اعمال مجموعه‌ای از قوانین و مقررات خاص و تا حدودی سختگیرانه، جهت حفظ و نگهداری گیاهان و جانوران وضع شده بود. مسئله اصلی پژوهش این است که مفهوم حرم چه تأثیری بر حفظ محیط زیست شهرهای حجاز داشته است؟ و اینکه با توجه به مشکلات زندگی شهر معاصر بر محیط زیست، آیا امکان استفاده از این مفهوم دینی برای حفظ محیط زیست وجود دارد؟ در این نوشتار با توجه به روایات موجود و بررسی متون تاریخی روشن شد که تعیین حرم و وضع مقرراتی مانند ممنوعیت قطع درختان، شکار و ترساندن حیوانات و نیز از بین بردن گیاهان تأثیر بسیاری بر حفاظت از محیط زیست طبیعی شهرهای عصر پیامبر ﷺ داشته است. همچنین با توجه به وضع ناگوار محیط زیست شهری در کشورهای جهان سوم به‌ویژه در کشورهای اسلامی، جستجوی راهکارهایی جهت حفظ و نگهداری طبیعت در این کشورها ضروری و گریزناپذیر به نظر می‌رسد. از این‌رو به نظر می‌رسد بسط قوانین حرم به دیگر سکونت‌گاه‌های شهری در جهان معاصر می‌تواند نقش مهمی در حفاظت از محیط زیست و میراث طبیعی پیرامون شهرها داشته باشد.

کلیدواژه‌ها: حرم، سیره نبوی، طائف، مدینه، مکه، محیط زیست.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه مذاهب اسلامی (نویسنده مسئول). akhalji2668@gmail.com

۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز. Sepehran55@gmail.com

۳. مربی گروه فقه حنفی دانشگاه مذاهب اسلامی. m.salami1996@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۸/۰۵ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۱۴

درآمد

محیط زیست مهمترین چالش بشر در عصر حاضر است. رونق زندگی شهری از انقلاب صنعتی تاکنون بی‌وقفه ادامه یافته و امروزه با رشد و گسترش روزافزون شهرها و ایجاد مسائل جدید درباره شهرها، بحث‌های جدیدی پیرامون این مسائل و عوامل تاثیرگذار بر آنها همچون افزایش بی‌رویه جمعیت و معضل‌های زیست محیطی به شکل گسترده‌تری مطرح شده است (مرصوصی و دیگران، ۲۶). بیشترین آسیب‌ها در مناطق نزدیک به زیستگاه‌های انسان به طبیعت وارد شده است. انسان عصر مدرن، بسیار دیر متوجه شد که با اقدامات نسنجیده طبیعت را به ورطه نابودی کشانده است. اولین واکنش‌ها از سوی متفکرانی بود که می‌گفتند انسان در حال نابودی محیط زیست خود است، محیطی که از لحاظ بیولوژیکی به آن وابسته است (مهبشوری، ۹). توسعه سریع شهری در چند دهه اخیر چنان ابعاد مختلف زندگی بشر را تحت تأثیر خود قرار داد که متفکران و متخصصین امر را به بازنگری جدی در نظریه‌های توسعه‌ای گذشته، واداشت. مطرح شدن توسعه پایدار به عنوان شعار اصلی هزاره سوم نیز، ناشی از آثار مخرب شهرها بر گستره زیست‌کره و ابعاد مختلف زندگی انسانی است (قره‌خلو، ۱۵۹). برای حل آثار سوء ناشی از گسترش شهرنشینی بر ابعاد مختلف زندگی بشر، رهیافت‌ها و ابتکارهای گوناگونی مطرح شده است که از مهم‌ترین آنها می‌توان به ایجاد و گسترش فضاهای سبز شهری، تعیین مناطق حفاظت شده و پارک‌های ملی، ایجاد پارک‌های جنگلی و ایجاد کمربند سبز پیرامون شهرها اشاره کرد. بدون شک تمام این رهیافت‌ها تأثیر مهمی در کاهش معضل‌های زیست محیطی شهرنشینی داشته‌اند.

تعیین حریم برای شهرها و وضع قوانین و مقررات جهت حفظ طبیعت اطراف مناطق سکونتگاه‌های شهری در شریعت اسلام طرح شده است. این رهیافت در کنار دیگر راه‌حل‌های پیش‌گفته، می‌تواند راهگشای مشکل‌های شهرنشینی عصر مدرن باشد. بر طبق منابع اسلامی، خداوند «مکه» و پیامبر «مدینه» و نیز «وادی وج» در طائف را حرم قرار دادند. تعیین حرم مکه و حدود آن مربوط به قبل از اسلام بود و اسلام نیز بر آن صحنه گذاشته است. اما حدود حرم مدینه و طائف توسط شخص نبی اکرم ﷺ تعیین شد. تعیین حرم برای شهرها و انشاء قانون و مقررات برای آن و اجرای

سختگیرانه این قوانین چه در زمان پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و چه بعد از ایشان نقش بسزایی در قانونمند کردن رفتار انسان‌ها با محیط زیست داشته است. در تعیین «حرم» ضمن به رسمیت شناختن حق همه انسان‌ها در بهره‌مندی از مواهب و منابع طبیعی، این حق، محدود و قاعده‌مند شده است. در محدوده حرم تعقیب، فراری دادن و صید حیوانات و نیز بریدن درختان و کندن گیاهان حرام و یا ممنوع شده است.

در این مقاله ضمن بررسی تأثیر «حرم» در حفظ و نگهداری منابع طبیعی و محیط زیست اطراف سکونت‌گاه‌های انسانی، ضرورت بسط و به روزسازی قوانین و مقررات حاکم بر حرم جهت حفاظت محیط زیست شهرها و امکان تسری و بسط تئوریک مفهوم حرم مورد بحث قرار گرفته و نظریه‌هایی بر پایه و مستند به سیره پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ارائه شده است.

پیشینه پژوهش

درباره «حرم» بیشتر در قالب فقه و احکام فقهی ناظر بر آن سخن گفته شده است. برخی نویسندگان مسلمان نیز در قالب کتاب‌های جغرافیایی و سفرنامه‌ها درباره حدود و ثغور مطالبی گزارش کرده‌اند. با این همه به صورت مستقل در این زمینه پژوهش‌های محدودی صورت گرفته است. از جمله این پژوهش‌ها رساله مهدی صالح السامرائی (۱۴۲۱ق) با عنوان «احکام الحرمین المکی و المدنی فی فقه الاسلامی» است. آقای سامرائی در این پژوهش از حدود حرم‌های مکه و مدینه و احکام و قوانین حرم سخن گفته است. همچنین احمد پاکتچی در مدخل «حرم» دایره‌المعارف بزرگ اسلامی به تعریف مفهوم «حرم» و جنبه‌های مختلف آن پرداخته است. اما درباره موضوع خاص این مقاله و ارتباط حرم با محیط زیست پژوهش مستقلی صورت نگرفته است.

حرم

واژه حرم به معنی ممنوع بودن و حرمت داشتن، برای نخستین بار در قرآن کریم و برای مکه به کار رفته است (عنکبوت، ۶۷؛ قصص، ۵۷؛ ابراهیم، ۳۵؛ بقره، ۱۲۶). در تعریف حرم، علمای لغت به این بسنده کرده‌اند که حرم، مکه و اطراف آن است و حرم رسول الله (ص)، مدینه است (ازدی، ۲۶۵؛ جوهری، ۱۸۹۶/۵). به نوشته فیروزآبادی

«حرم، حرم مکه و آن حرم خدا و حرم رسول اوست. و حرم ها، مکه و مدینه» هستند (فیروزآبادی، ۱۴۱۱). آنچه همه تعریف‌های اهل لغت بر آن اجماع دارند این که بر طبق حدیث پیامبر، مکه حرم ابراهیم و مدینه حرم پیامبر اسلام است (ابن عباد، ۲۲۵). در لغت حرم از سه حرف حاء و راء و میم تشکیل شده و به معنای ممانعت و حفاظت شدید است و حرام ضدّ حلال است (ابن فارس، ۴۵/۲). حرم مصدر حرمان به معنای حفاظت شدید و غیرقابل نفوذ است (دقر، ۴۷/۶).

حرم مکی

خداوند سرزمین مکه را انتخاب کرد تا آن را حرمی امن برای انسان‌ها، حیوانات و گیاهان قرار دهد. در آیات مربوط به حرمت داشتن حرم مکی، دو واژه «بیت الحرام» (المائده، ۹۷) و «بلده» (النمل، ۹۱) مطرح شده است. دومی جامع‌تر و وسیع‌تر از نخستین است و بر اساس آن (بلده)، شهر مکه شأن و منزلت خاصی دارد. جامع‌ترین روایت پیامبر ﷺ در مورد حرم مکی، روایتی است که عبدالله بن عباس نقل کرده است: «وعن ابن عباس رضی الله عنه قال: قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ الْفَتْحِ، فَتَحَ مَكَّةَ: إِنَّ هَذَا الْبَلَدَ حَرَمُ اللهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، فَهُوَ حَرَامٌ بِحُرْمَةِ اللهِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَإِنَّهُ لَمْ يَحِلَّ الْقِتَالُ فِيهِ لِأَحَدٍ قَبْلِي، وَلَمْ يَحِلَّ لِي إِلَّا سَاعَةٌ مِنْ نَهَارٍ، فَهُوَ حَرَامٌ بِحُرْمَةِ اللهِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، لَا يُعْضَدُ شَوْكُهُ، وَلَا يُنْفَرُ صَيْدُهُ، وَلَا يَلْتَقِطُ إِلَّا مَنْ عَرَفَهَا، وَلَا يُخْتَلَى خَلَاهَا. فَقَالَ الْعَبَّاسُ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِلَّا الْإِدْخَرَ، فَإِنَّهُ لَقَيْنِهِمْ وَلَبِيؤْتِهِمْ، فَقَالَ: إِلَّا الْإِدْخَرَ» (بخاری، ۱۲۷/۴؛ نيسابوری، ۱۰۹/۴؛ اصبهانی، ۳۲/۴؛ فاکهی، ۲۴۷/۲): پیامبر ﷺ در روز فتح مکه فرمودند: بی‌تردید خداوند این شهر را از آغاز آفرینش آسمان‌ها و زمین حرم قرار داده است و با این تحریم خداوند تا روز قیامت حرمتش باقی است، خارش بریده نگردد، شکارش به وحشت انداخته نشود، کسی چیز بر زمین افتاده را بر ندارد مگر آنکه صاحبش را می‌شناسد و گیاهانش چیده نشوند. عباس فرمود: ای پیامبر خدا! گیاه اذخر را استثنا قرار دهید! زیرا مورد نیاز آهنگران و صنعتگران است و با آن سقف خانه‌ها را می‌سازند. فرمودند: مگر اذخر.

نخستین محدودیت اعمال شده در محدوده حرم، طبق این حدیث پیامبر اکرم ﷺ،

«قطع نکردن درختان» در محدوده حرم است. کار دیگری که در حرم ممنوع شده «شکار» است. منظور از شکار در جوامع بدوی، بیشتر شکار حیوانات گیاه‌خوار آن هم جهت استفاده تغذیه‌ای است. بر همین قیاس، مجازات‌هایی که برای صید در حرم اعمال شده بیشتر به مصداق حیوانات حلال گوشت و علفخوار تعیین شده‌است. اما ابن سیده چنین نقل کرده که «و قیل کلُّ وحش صیدٌ صیدٌ أو لم یُصد» (ابن منظور، ۲۶۰/۳)، تمامی حیوانات وحشی شکارند، چه شکار شوند و چه نشوند. این قول ابن سیده در تعریف صید، شاذ و مربوط به خود اوست. اما تعیین مجازات برای توله حیوان درنده در محدوده حرم آن گونه که سیوطی معتقد است: «اگر آهو یا توله یک حیوان درنده یا موش دو پای را کشت باید بره‌ای در عوض ذبح کند که گیاه خورده و شیر نوشیده است» (سیوطی، ۵۱۴/۵)، دلیلی بر این است که دومین محدودیت اعمال شده در محدوده حرم و طبق حدیث پیامبر ﷺ نه فقط شکار و کشتن حیوانات وحشی حلال گوشت، که از آن هم بالاتر «به وحشت نیانداختن کلیه حیوانات وحشی» است. این دقت نظر و باریک‌بینی از مختصات منحصر به فرد سخنان نبی رحمت است. امر به اجتناب از ترساندن حیوانات وحشی در واقع ترویج زندگی مسالمت‌آمیز بین انسان‌ها و حیوانات نیز هست و همچنین در ادامه همین حدیث: «و لا یُختَلَى خَلاَهَا» «أی: لا یحتش حشیشها»، گیاه تازه حرم کننده نشود (ابن منظور، ۲۳۷/۱۴) به دیگر سخن پیامبر اکرم ﷺ نه تنها قطع درخت و درختچه و بوته حرم، که کندن هر نوع گیاه روئیدنی در محدوده حرم را تا مادامی که تازه است و خشک نشده ممنوع کرده است. مویذ این سخن، استثنایی است که به درخواست عمویش عباس در مورد گیاه «اذخر» اعمال شده‌است. اینکه تنها یک گیاه از حکم کلی «گیاهش کنده نشود» استثناء شده بدین معناست که هرگونه گیاه و روئیدنی دیگر در محدوده حرم نباید کنده شود. پذیرش این تفسیر از حدیث پیامبر با تجارب بشری و دستاوردهای نوین علمی در عرصه محیط زیست سازگارتر است. پیامبر ﷺ در محدوده حرم، جهت حفظ چرخه طبیعی زنجیره‌های غذایی، کندن هر نوع روئیدنی گیاهی تازه را جهت استفاده حیوانات گیاه‌خوار و ترساندن کلیه حیوانات وحشی را جهت بقاء چرخه غذایی این محدوده

زیست محیطی حفاظت شده، ممنوع کرد. چرا که بنا بر یک اصل ابتدایی زیست‌شناسی اگر در محدوده یک زیست‌بوم و در چرخه زیستی آن به عنوان مثال حیوانات وحشی گوشتخوار ترسانده و از محدوده حرم فراری داده شوند، جمعیت حیوانات گیاهخوار از کنترل خارج و کل حیات طبیعی زیست‌بوم با خطر مواجه می‌شود. به همین قیاس اگر کندن گیاهان ممنوع نمی‌شد، زیست‌حیوانات گیاهخوار به خطر می‌افتاد. عرب جاهلی پوست درخت سمر را می‌کند و گردنبند درست می‌کرد با این اعتقاد که او را از آسیب و چشم زخم مردم ایمن سازد، از این رو خداوند کندن پوست درخت‌های حرم را نیز حرام اعلام کرد (سیوطی، ۱۶۷/۵). روشن‌تر از این نمی‌توان گفت که هر عملی حتی اگر کمترین آسیب را به طبیعت و گیاهان حرم وارد کند، ممنوع و حرام است. تا بدان حد که با وجود تأکید مؤکد بر مسواک کردن دندان‌ها در سیره پیامبر ﷺ، گرفتن مسواک از درختچه مسواک و یا دیگر درختان حرم تا هنگامی که سبز هستند جایز نیست (ابن نجیم، ۳۱۵/۷) و انتقال خاک و سنگ حرم برای تبرک نیز حرام اعلام شده است (حسب الله، ۲۹).

محدودیت‌های اعمال شده در سرزمین حرم از دوران ابراهیم علیه السلام تا عصر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم وجود داشته است. با توجه به این که غذای اهل مکه از شکار تأمین می‌شد و آنان در جستجوی غذا از حرم خارج می‌شدند، اسماعیل علیه السلام هم با آنان به شکار می‌رفت (ابن الضیاء، ۳۴؛ طبری، جامع البیان، ۲۱/۱۷)؛ به نظر می‌رسد قداست حرم پس از اسماعیل علیه السلام نیز در نسل‌های بعد باقی مانده بود. چه قریش در جاهلیت و در عصر اسلام به محدوده حرم آگاه بودند (حموی، ۲۴۴/۲) و به شدت پایبند محدودیت‌های حرم بودند. مشهور است که به قریش، حُمُس گفته می‌شد، چون در دین بسیار بر خود سخت می‌گرفتند (بغدادی، المحبر، ۱۸۱). هر چند برخی حمس را دین مردم قریش در مقابل «الحله»، دین بنو مجاشع و یکی از ادیان عرب در دوران جاهلیت دانسته‌اند (صفدی، ۴۳). برخی دیگر معتقدند به قریش حمس می‌گفتند چون دارای قوت و قدرت بودند و در ایام حج به جای وقوف در منی در مزدلفه وقوف می‌کردند (ذهبی، ۷۹/۱). اما قریش چه غرق در شکوه قدرت و چه سختگیر و متعصب در دین اجداد خویش، در اعمال قوانین حرم بر خود سخت می‌گرفتند. همه اراضی

مکه پیش از ریاست قصی منطقه حفاظت شده بودند، چه در عصر جاهلی اطراف خانه خدایان را برایشان حمی [منطقه حفاظت شده] قرار می دادند به همین خاطر درختان موجود در منطقه حفاظت شده اطراف کعبه، مقدس بودند و قطع آنها و بریدن شاخه‌هایشان جایز نبود به جز برخی از شاخه‌ها یا کندن پوست رویین تنه‌ها برای درست کردن گردنبند رواج داشت (علی، ۱۶/۱۲). افزایش تعداد درختان در محدوده حرم چندان زندگی را بر اهالی مکه تنگ ساخته بود که قریش به بزرگ خویش، قصی از فراوانی درختان که مانع از ساخت و ساز شده بود شکایت بردند، و برای قطع درختان اجازه خواستند. قصی آنها را منع کرد و آنان خانه‌هایشان به صورتی بنا کردند که درخت‌ها درون خانه‌ها قرار گرفتند (سهیلی، ۲۳۲/۱).

حرم مدنی

«اللَّهُمَّ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ حَرَّمَ مَكَّةَ فَجَعَلَهَا حَرَمًا وَإِنِّي حَرَمْتُ الْمَدِينَةَ حَرَامًا مَا بَيْنَ مَازِمَيْهَا أَنْ لَا يُهْرَاقَ فِيهَا دَمٌ وَلَا يُحْمَلَ فِيهَا سِلَاحٌ لِقِتَالٍ وَلَا يُخْبَطُ فِيهَا شَجَرَةٌ إِلَّا لِعَلْفٍ اللَّهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي مَدِينَتِنَا» (نيسابوری، ۱۱۷/۴؛ نسائی، ۲۵۷/۴). دهلوی در تشریح این حدیث می‌نویسد: «پیامبر ﷺ فرمودند: حضرت ابراهیم علیه السلام مکه را حرم قرار داد و من مدینه را حرم قرار می‌دهم. به اعتقاد من این حدیث به این نکته لطیف اشاره دارد که دعاهای پیامبر علیه السلام که با عزم راسخ و نهایت تلاش ایشان همراه است در نزول توقیعات نقش بزرگی دارد» (دهلوی، ۴۱/۲). پیامبر علیه السلام مدینه منوره را حرم اعلام کردند همانگونه که ابراهیم علیه السلام مکه را حرم اعلام فرمودند (ترمذی، ۲۰۵/۶؛ طبری، جامع البیان، ۵۴۱/۲)، تا در آن جز حیوان موذی آسیب نبیند و گیاهان جز به اقتضای ضرورت قطع نگردد. سنت نبوی محدوده منطقه‌های حفاظت شده مدینه و مکه را تعیین کرده که در آن تجاوز به این حریم‌های مقدس یا صدمه زدن به انسان‌ها، شکار حیوانات و قطع درختان جایز نیست. قسمتی از روایت مربوط به صحیفه علی بن ابی طالب، تعیین حدود حرم مدینه را از کوه غیر تا کوه ثور معرفی می‌کند (بخاری، ۱۲۰۲؛ نيسابوری، ۱۱۵/۵-۱۱۴). در تفسیر محدودیت‌های حرم مدینه، «گیاهش کننده نشود و درختش قطع نشود» (شیبانی، ۳۱۸/۱) و یا این که «اگر در مدینه آهوان را در حال چریدن دیدی آنها را به وحشت

مینداز» (بخاری، ۳۲۲-۳۲۱؛ نیسابوری، ۶۰۵/۷)، مفسرین و اهل حدیث معتقدند تمام محدودیت‌های ذکر شده برای حرم مکی در حرم مدنی هم نافذ و برقرارند. شعاع منطقه حرم مدینه طبق روایات دوازده میل است (همان).

حرم وادی و جّ یا طائف

در مورد جانمایی وادی و جّ دو قول وجود دارد. نخست اینکه و جّ یکی از وادی‌های طائف است. دیگر آنکه و جّ همان طائف است (محبوب میرغنی، ۲۵۰). این وادی به دلیل هوای مناسب، مورد توجه قریش بوده تا آنجا که قریش به تقیّف پیشنهاد دادند در قبال شراکت در وادی و جّ آنان را در حرم با خود شریک سازند (بغدادی، ۲۳۲).

حرم بودن مکه و مدینه با دلایل صحیح ثابت شده و همه اهل علم بر آن اتفاق نظر دارند. اما درباره «وادی و جّ در طائف نیز حرم است» (کردی، ۳۳۳/۳)، فقط شافعی‌ها آنرا حرم شمرده و دیگر علما با آن مخالفت کردند. دلیل مخالفت آنها نیز این حدیث زیبر است که: «در راه لیه وقتی به سدره رسیدیم پیامبر ﷺ کنار کوه قرن الاسود و رو به رو با وادی نخبه توقف کرد و تا توقف همه مردم صبر کردند سپس فرمودند: شکار کردن در و جّ و قطع درختان خاردارش حرام است و این قبل از فرود آمدن در طائف و محاصره کردن تقیّف بود (سجستانی، ۱۶۴/۲؛ شبیانی، ۱۶۵/۱؛ بیهقی و ابن ترکمانی، ۲۰۰/۵). پیامبر تأکید کردند «صید وادی و جّ و درختانش به تحریم خداوند عزوجل حرام هستند» (فاکهی، ۱۰۰/۵؛ اعظمی، ۱۳۲/۴؛ تبریزی، ۸۳۹/۲). برخی از علما این حدیث را ضعیف دانسته‌اند. با این همه درباره اینکه پیامبر طائف را در تحریم به دو حرم مکه و مدینه ملحق ساخته و فرمود: گیاهش کنده نشود و درختش بریده نشود و شکارش فراری داده نشود و وادی و جّ را مقدّس شمرده است؛ احادیث فراوانی روایت شده‌است و دلیل صحت این احادیث اجماع فقها بر کراهیت صید در وادی و جّ است. برخی از فقهاء دیدگاه مبهمی درباره تحریم طائف دارند ولی بیشترشان بر تحریم قاطع آن معتقدند. چنانکه در کلام امام شافعی آمده: صید و جّ مکروه است و منظور کراهت تحریمی است (ارسلان، ۲۰۲). شکار و قطع درختان و گیاهان خودرو در حرم مکه، مدینه و و جّ طائف بر فرد غیر محرم نیز حرام است؛ با این تفاوت که ارتکاب این

اعمال در حرم مکه کفاره دارد (حسب الله، ۲۹). محب الدین طبری احتمال داده این تحریم به مصداق منطقه حفاظت شده وضع شده است؛ سپس می‌گوید: «نزد ما باید به این حدیث عمل شود با اینکه ممکن است حرمتش مخصوص همان زمان بوده سپس نسخ شده باشد» (طبری، القری، ۶۶۶).

ضرورت بسط مفهوم حرم و تعیین حریم شهرها

بشر یکی از اعضای بی‌شمار زیست بوم کره زمین، به تنهایی بیشترین خسارت را بر محیط زیست تحمیل کرده است. از بین برد جنگل‌ها، نابودی چراگاه‌ها و نسل‌کشی حیوانات از نمونه‌ای از این خسارت‌ها است. امروزه مشکلات محیط زیست به بحران جهانی و فراگیر تبدیل شده‌است و چنانچه به صورت علمی و جدی برای رفع آن چاره‌اندیشی نشود بشر با فاجعه عظیم مواجه خواهد شد (حجازی و عربی، ۱۰۱). در این میان زندگی شهری، سبب ناپایداری انسان و محیط زیست شده‌است (مفیدی و افتخاری، ۱۸). هر چه پا از شهرهای عصر مدرن بیرون می‌گذاریم، به هر مقدار که از سکونتگاه‌های بشری و مناطق بیشتر در دسترس بشر به سمت نواحی دور از دسترس می‌رویم، طبیعت و محیط‌زیست به شکل اولیه خود بیشتر قابل رویت است و میزان آسیب‌های وارده به آن کمتر است. از این رو برای کاستن این آسیب‌ها ابتدا باید از انسان‌ها و همین مناطق نزدیک به محل سکونت آنان آغاز کرد. پژوهشگران برای حل معضل‌های زیست محیطی، راه‌حل‌های گوناگون مطرح می‌کنند. اغلب این راه‌حل‌ها، فنی و پرهزینه‌اند. به سبب هزینه‌های زیاد این طرح‌ها، محققان به تغییر سبک زندگی مردم و راه‌حل‌های رفتاری علاقمند شده‌اند و نقش عوامل انسانی برای مقابله با مشکلات محیط‌زیستی و نیز یافتن راه‌حل‌های مناسب، بیش از پیش موردتوجه اندیشمندان و صاحب‌نظران قرار گرفته است (Shivakumar&Vamadevappa,3). با اندکی تأمل در بحران‌های مختلف محیط‌زیستی که بشر پشت سر نهاده، روشن می‌شود آنچه این بحران‌ها را تشدید می‌کند، کم‌سوادی محیط‌زیستی است. از همین رو اصلاح روند بحران محیط‌زیست به اعتقاد عموم صاحب‌نظران، مشروط به اصلاح آموزه‌های انسان و تغییر در نگرش، بینش و دانش‌انسان نسبت به سرنوشت خود و محیط

پیرامونش است. بر اساس تعریف یونسکو، سواد محیط‌زیستی آموزش عملی پایه‌ای برای همه مردم است که برای آنها دانش، مهارت‌ها و انگیزه‌های مقدماتی را فراهم می‌کند تا بتوانند نیازهای محیط‌زیستی خود را برطرف کرده و به توسعه پایدار کمک کنند (عظیمی و دیگران، ۱۳). برای برخورداری از سواد محیط‌زیستی، نیازمند آموزش محیط‌زیستی هستیم و آموزش محیط‌زیستی نیز هم‌چون هر آموزش دیگر، متضمن سه حیطه دانش (شناخت)، نگرش (تعهد اخلاقی و زیباشناختی) و مهارت (عمل به راهکارهای محیط‌زیستی) است (رهادوست، ۱۱۵). استرن و همکارانش معتقدند نوع نگرش به محیط، ریشه در نظام ارزشی اشخاص دارد. نگرش افراد در مورد موضوعات محیطی بر اساس میزان ارزشی است که این اشخاص برای خود، دیگران یا گیاهان و حیوانات (موجودات دیگر) قایل‌اند (Stern, 4). شک نیست که باورهای مذهبی نقش پررنگی در شکل‌گیری نظام ارزشی افراد و تعیین نوع نگاه آنها به مسائل دارد. با توجه به اینکه آموزه‌های انسان و تغییر در نگرش، بینش و دانش او نسبت به خود و محیط پیرامونش شرط لازم برای اصلاح روند تعامل انسان با محیط‌زیست است و دین و اعتقادات مذهبی از مهمترین عوامل شکل‌دهنده نظام ارزشی اشخاص بوده و باورهای مذهبی همچنان نقش مهمی در شکل‌گیری نگرش افراد به خود و محیط دارند، شایسته است که از مفاهیم دینی و مذهبی در برنامه‌های آموزشی جهت ارتقاء سواد محیط‌زیستی مردم بهره برد.

یکی از این مفاهیم دینی در سیره پیامبر گرامی اسلام، مفهوم «حرم» است. در دوره حیات پیامبر اسلام ﷺ و حتی مدت‌ها پس از آن در حجاز تنها سه سکونتگاه مکه، مدینه و طائف با استانداردهای آن دوره شهر نامیده می‌شدند. بگونه‌ای که مولف حدود *العالم من المشرق الی المغرب*، در قرن چهارم هجری برای حجاز جز این سه شهر، مختصات شهر دیگری را نیاورده است. او حتی ۴۰۰ سال پس از عصر پیامبر طائف را «مدینه الصغیر» و یا شهر کوچک نامیده است! (حدود/العالم، ۶۵-۱۶۶۱). مدت‌ها قبل از آن که بشر عصر مدرن به این نتیجه برسد که برای بقا و ادامه حیات بشر و سکونتگاه‌های بشری نیاز به حفاظت و نگهداری از پوشش گیاهی و حیات جانوران پیرامون این سکونتگاه‌هاست، نبی اکرم ﷺ برای دو شهر اول به تحقیق و برای دیگری

به اختلاف حرم تعیین کردند. تعیین حرم برای شهرهای مکه و مدینه و طائف چنان تأثیرگذار بود که هالیدی، پیامبر اسلام ﷺ را از متقدمین نظریه کمربند سبز شهرها انگاشته و می‌نویسد: «در قرن هفتم میلادی، حضرت محمد ﷺ یک فرم اولیه از کمربند سبز را در اطراف مدینه ایجاد کرد. پیامبر گرامی اسلام این عمل را با ممنوع کردن قطع هرگونه درخت در محدوده ۱۲ مایل مربعی اطراف شهر انجام داد» (داداش پور و همکاران، ۱). کمربند سبز شهرها ایده‌ای بود که در دوران معاصر و برای اولین بار در انگلستان در دهه ۱۹۳۰ پایه‌ریزی شد (همان، ۱). اما این سیاست تا پیش از دهه ۱۹۹۰ برای حفاظت از حریم شهر و ممانعت از پراکندگی شهرها و جلوگیری از ادغام شهر و شهرک‌ها اعمال می‌شد و هدف غائی طراحان آن ممانعت از بزرگ شدن بی‌حد و حصر شهرها بود. پس از ۱۹۹۰ ویژگی تفریحی و زیست محیطی کمربند سبز نیز مورد توجه قرار گرفته و عملکردهای جدیدی نیز برای آن تعریف شد (همان، ۱).

بدون تردید مفهوم حرم بسی فراگیرتر از ایده کمربند سبز شهری بوده، نه یک فرم اولیه از آن! مفهوم حرم به دلایلی بر ایده کمربند سبز شهرها برتری دارد. در حرم بر خلاف طرح کمربند سبز هدف اصلی حفظ و نگهداری محیط زیست به همان حالت اولیه و طبیعی است؛ در حالی که ایده مذکور برای محدود کردن رشد بی‌رویه عرضی شهرها و ادغام شهرها و شهرک‌ها در هم بوده‌است. مهمتر آنکه غایت کمربند سبز شهری ایجاد یک فضای مصنوعی با کاشت درخت‌ها و گیاهان در اطراف شهرهاست و در آن خبری از حفاظت از حیات جانوری اطراف شهرها نیست؛ در حالی که در حرم حفظ و بقای محیط زیست طبیعی شامل گیاهان و حیوانات محدوده حرم مد نظر بوده است. با مقایسه ساده دستاورد بشری کمربند سبز شهرها با مفهوم حرم در سیره پیامبر به سادگی روشن می‌شود مفهوم حرم بسیار فراگیرتر و جامع‌تر از طرح مذکور بوده و حرم به مثابه یکی از جنبه‌های سیره پیامبر، بسان دیگر سنت‌های آن حضرت مهم و مفید بوده و بکار بستن قوانین حاکم بر آن در حفظ محیط زیست اطراف سکونتگاه‌های بشری تأثیر فراوانی خواهد داشت. به این ترتیب، ضرورت تغییر در نگرش انسان‌ها نسبت به محیط‌زیست و رفتار بهتر با آن و نیز کارکرد مثبتی که اجرای قوانین حرم بر مکه، مدینه و طائف و علی‌الخصوص دو شهر اول گذاشته، مشوقی برای بسط این

مفهوم به دیگر شهرها خواهد بود. برای نمونه مکه و مدینه پس از قرن‌ها، با وجود اینکه سالانه هزاران و بلکه هم اکنون میلیون‌ها نفر زائر را پذیرا می‌شوند، تنوع گیاهی و جانوری خود را همچنان حفظ کرده‌اند.

امکان بسط مفهوم حرم به دیگر شهرها و تعیین حریم برای آنها

برخی با بکارگیری مفهوم حرم برای دیگر شهرها، حتی به صورت اسمی مخالفت کرده‌اند. برای نمونه ابن تیمیه در مقابل بکار بردن صفت حرم برای دو شهر «قدس شریف» و «الخلیل» در فلسطین موضع تندی گرفته می‌نویسد: «در بیت المقدس و در خاک الخلیل مکانی بنام حرم نیست و در هیچ جای جهان به جز سه مکان، حرم مکه که به اتفاق همه مسلمانان حرم است و خداوند آن را شرف داده است، دومی حرم النبی ﷺ از منطقه غیر تا ثور برید نزد جمهور علما چون مالک، شافعی و احمد، حرم است و برای این مطلب احادیث صحیح فراوانی از پیامبر ﷺ روایت شده‌است و سومی وادی وج در طائف است دلیل این قول هم حدیثی است که احمد در مسندش روایت کرده و در کتاب صحاح نیست و این وادی وج نزد شافعی حرم است چون معتقد به صحّت حدیث است و نزد بیشتر علما مسلمان حرم نیست. حرم مکانی است که شکار صیدش و قطع درختان و گیاهانش را خداوند حرام قرار داده است و خارج از این سه مکان صید و قطع درخت حرام نمی‌باشد» (حرانی، ۱۵/۲۷). بسیاری از علمای سلفی از ابن تیمیه پیروی کرده و گاهی مواضع تندتری نیز اتخاذ کرده‌اند (سقاف، ۳۳۶؛ منجد، ۳؛ عفانه، ۲۱۴/۵). حسام‌الدین عفانه علاوه بر اینکه اطلاق نام حرم به جز حرمین مکه و مدینه را صحیح نمی‌داند، بکار بردن واژه حرم برای مسجدالاقصی و مسجد ابراهیمی را فاقد جواز شرعی و بدعتی بی‌ریشه می‌داند (عفانه، ۲۱۴/۵). جالب این‌که تمامی این مواضع‌گیرهای تند صرفاً برای بکار بردن نام حرم برای اماکن مقدس در فلسطین بود و هیچ کس به حرمت شرعی شکار و بریدن درختان در شهرهای مذکور قائل نبوده‌است.

تاکنون هیچ کس در موضع‌گیری تند و متعصبانه ابن تیمیه و دیگر رهروان او مناقشه‌ای وارد نکرده است. شاید به این دلیل که نیازی برای مخالفت احساس

نشده‌است. صرف خواندن یک مکان به نام حرم، آن هم جهت تکریم نمی تواند حکم شدید بدعت در دین را داشته باشد. دلیل دیگر بر نادرستی پندار ابن تیمیه و باورمندان او بر عدم جواز بسط مفهوم حرم سخن خودشان است. آنان معتقدند که «حرم جائی است که خداوند شکار و گیاهش را حرام کرده باشد» در حالی که در مورد «مدینه» و «وادی وج» هیچ آیه‌ای نازل نشده‌است. رسول خدا ﷺ این دو مکان اخیر را حرم قرار داد با این تفاوت که هیچ مجازات شرعی برای متخلفین از قوانین حرم در مدینه و وادی وج اعلام نشده‌است. اصولاً مفهوم حرم در مورد دو شهر اخیر، نه جزو اعتقادات و نه حتی عبادات است که تسری آن به دیگر جاها بدعت در دین و گمراهی باشد؛ بلکه تصمیمی است که پیامبر ﷺ به عنوان حاکم اتخاذ کرده و مهمترین اثر این تصمیم حفظ منابع طبیعی اطراف شهرهای مهم آن عصر بوده‌است. اینکه پیامبر ﷺ می‌فرماید: «خداوندنا من [مدینه] را حرم اعلام می‌کنم که... گیاهش کنده نشود و درختش قطع نشود...» (شبیانی، ۳۱۸/۱) و «پروردگارا! ابراهیم مکه را حرم قرار داد و من ما بین این دو سنگلاخ را حرم قرار می‌دهم» (ترمذی، ۲۰۵/۶؛ طبری، جامع البیان، ۵۴۱/۲)؛ و ایشان برای متخلفین از قوانین شرعی حرم در مدینه و وادی وج، برخلاف حرم مکی، هیچ مجازات شرعی پیش‌بینی نکرد، دلیل روشنی است بر این که این تصمیم از سوی پیامبر ﷺ به عنوان حاکم اسلامی است و نه شارع و پیامبر! نه حکم صریح خداوند است و نه از زمره عبادات! و رسول اکرم در مقام حاکم اسلامی مفهوم حرم را که از سوی خداوند برای مکه اعلام شده بود به شهرهای مدینه و طائف بسط داده‌است. بنابراین نخستین کسی که این مفهوم را بسط داده شخص پیامبر اسلام بوده‌است. این رویکرد پیامبر ﷺ می‌تواند زمینه جواز بسط تئوریک مفهوم حرم بر دیگر شهرها را فراهم کند.

برخی در مخالفت با تعیین مناطق حفاظت شده به این سخن پیامبر استناد می‌کنند که ایشان فرمود: «لا حمی الا لله و لرسوله» (مزی، ۲۳۷/۴). اما سمهودی معتقد است که این حدیث پیامبر ﷺ مفهومش آن است که ایجاد منطقه حفاظت شده با این ویژگی حرمین وجود ندارد ولی پیامبر ﷺ برای مصلحت عموم مسلمانان منطقه حفاظت شده

ایجاد کردند، نه به کیفیتی که دیگران برای منافع شخصی خود انجام دادند. به عنوان نمونه پیامبر ﷺ برای اسب‌های خود و مجاهدان، منطقه نقیع را حفاظت شده اعلام کردند (شیبانی، ۹۱/۲). پس از پیامبر ﷺ، خلیفه دوم زمینی را منطقه حفاظت شده تعیین کرد که پیشتر توسط پیامبر ﷺ حفاظت شده اعلام نشده بود (سمهودی، ۳/۱۰۸۷-۱۰۸۶). «لا حمی الا لله و لرسوله» مفهومی است که ایجاد منطقه حفاظت شده باید چونان منطقه حفاظت شده خداوند و پیامبرش به نفع نیازمندان و فقرا و عموم مسلمانان باشد نه مانند عصر جاهلیت که افرادی خاص و قدرتمند به مصلحت خود و برای تفریح و شکار منطقه ممنوعه ایجاد می‌کردند (ماوردی، ۳۷۴-۳۷۳). دیگر آنکه در احکام دین اسلام قابلیت تعمیم بسیار است، آنچه از سیره پیامبر ﷺ و سلف صالح به ما رسیده است چنین باوری را تثبیت می‌کند. نمونه‌های بسیاری از این دست می‌توان در شریعت اسلام یافت. به هنگام خروج اهل نهروان بر خلیفه بر حق پیامبر ﷺ، علی بن ابی‌طالب رضی الله عنه، عبدالله بن عباس را برای مذاکره با آنان فرستاد. ابن عباس پس از شنیدن اعتراضات خوارج فرمود: «اما گفته شما درباره حکم قرار دادن مردان در امر دین خدا، من برای شما از کتاب خدا آیاتی را تلاوت می‌کنم که ناقض قول شماست، خداوند حکم درباره ربع درهم که قیمت یک خرگوش است را به بندگان تفویض کرده است، سپس این آیه را تلاوت فرمود: «لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ...» [۵:۹۵]؛ و در مورد اختلاف زن و شوهر اینگونه فرمودند: «وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا» [۴:۳۵]؛ شما را به خداوند سوگند! آیا ایجاد صلح و حل اختلاف امت و حفاظت جانشان از حکم درباره یک خرگوش و اختلاف یک زن مهمتر و افضل‌تر نیست؟ گفتند: قطعاً رفع اختلاف امت برای تعیین حکم شایسته‌تر است (ابن جوزی، ۱۲۶/۵). بنا بر منطق عبدالله بن عباس، چرا نتوان ایده موفق حرم در سیره پیامبر را به دیگر شهرها تسری بخشید.

از سوی دیگر در اسلام دولت به عنوان حاکم، به شرط عدم مخالفت با نص صریح شرع، در امور جاری کشور صلاحیت قانون‌گذاری دارد (قرضاوی، ۴۷). بنابراین ضروری است که حاکم مسلمان با صدور قوانین مانع از تخریب منابع طبیعی شود.

بدون تردید یکی از راهکارهای بشر برای حفاظت از محیط زیست ایجاد کمربند سبز شهرهاست. ایده‌ای که در کاهش مشکلات زیست محیطی شهرهای بزرگ نقش بسزایی داشته است. با این همه قوانین و مقررات موجود در حرم بسی بازدارنده‌تر از قوانین حاکم در ایده پیش گفته بوده و ریشه دینی حرم نقطه قوت دیگر آن است. برنامه‌ریزی و اجرای موفق طرح‌هایی نظیر کمربند سبز شهری با مختصات شبیه حرم، در کشورهای پیشرفته نشانه این است که مفهوم حرم در دوران جدید و در شهرهای مدرن امروزی هم کاربرد و کارایی دارد. همچنین در صورت نیاز می‌توان طرح‌های جدیدی بر مبنای مفهوم حرم پیشنهاد کرد که ضرورت‌ها و محدودیت‌های زندگی نوین شهری در آن لحاظ شده باشد.

نتیجه

مفهوم حرم در سیره پیامبر اسلام ﷺ در مورد سه مکان به کار رفته است. حرم مکی در شهر مکه، حرم مدنی در شهر مدینه و حرم وادی وج در طائف. در مورد حرم مکه آنچه از منابع برمی‌آید بر اساس حکم الهی بوده و قدمت آن به دوران قبل از اسلام برمی‌گردد. در مورد حرم مدنی و وادی وج هیچ اشاره‌ای در قرآن کریم نشده است و تنها در سیره پیامبر به آنها اشاره شده است. محدودیت‌های زیست محیطی که در حرم اعمال شده شامل قطع نکردن درختان، منع کندن گیاهان، شکار نکردن حیوانات و نترساندن آنها می‌شود. این محدودیت‌ها در حفاظت از محیط زیست اطراف سکونتگاه‌های بشری و علی‌الخصوص شهرها می‌تواند مؤثر باشد. علی‌الخصوص در دورانی که رفتار انسان‌ها صدمات بسیاری بر محیط زیست کره زمین وارد ساخته و شدت این آسیب‌ها در مناطق اطراف سکونت‌گاه‌های انسانی بیشتر است. انسان برای کاستن از اثرات مخرب دخالت خود در محیط زیست و جبران آن باید از نزدیکترین مناطق به سکونتگاه‌های خود آغاز کند. این دریافت از دهه ۱۹۳۰ میلادی منجر به شکل‌گیری مفهوم کمربند سبز شهری شد. با این همه شکل نهایی و انسجام یافته این مفهوم نسبت به مفهوم حرم بسیار ابتدائی است، چرا که در ایجاد کمربند سبز شهرها نوعی عکس‌العمل و واکنش در جبران خسارت‌ها نهفته است. به عبارت دیگر این

طرح برای جبران زخم‌هایی است که بشر با دست خود بر پیکره زمین وارد کرده است، در حالی که در مفهوم حرم بحث پیشگیری و حفاظت از ایجاد خسارت بر محیط زیست مطرح است. مفهومی که بسی پیشرفته‌تر از طرح کمربند سبز شهری است. برتری دیگر مفهوم حرم بر کمربند سبز شهرها در مصنوعی بودن دومی و طبیعی بودن اولی است. به عبارت بهتر مفهوم کمربند سبز شهری بر ساخته دست بشر و مصنوعی است. در حالی که در مفهوم حرم نگهداری و حفاظت از طبیعت به همانگونه‌ای که هست مقصود است. اعلام حرم مدنی و وادی وج از سوی پیامبر اسلام خود به نوعی تعمیم و بسط مفهوم حرم از مکه به دیگر شهرها بوده‌است. افزون بر اینکه در شریعت اسلام امکان بسط مفاهیم شرعی در جهت تأمین منافع مسلمین یا دفع ضرر از آنان وجود دارد. بر این اساس امکان بسط تئوریک مفهوم حرم به دیگر شهرها و تعیین حریم برای آنها در جهت حفظ محیط زیست شهرها امکان‌پذیر است. این رهیافت در کنار دیگر راه‌های پیش‌گفته، می‌تواند راهگشای مسائل و آسیب‌های زندگی شهرنشینی در عصر مدرن باشد.

منابع

- قرآن كريم.
- ابن الضياء، أبو البقاء محمد بن أحمد، تاريخ مكة المشرفة والمسجد الحرام والمدينة الشريفة والقبر الشريف، تحقيق علاء إبراهيم، أيمن نصر، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤٢٤ هـ - ٢٠٠٤ م.
- ابن عباد، صاحب، المحيط في اللغة، مصدر الكتاب، موقع الوراق <http://www.alwarraq.com>
- ابن فارس، أبو الحسين أحمد، معجم مقاييس اللغة، تحقيق عبدالسلام محمد هارون، بي جا، دارالفكر، ١٣٩٩ - ١٩٧٩ م.
- ابن منظور الافريقي المصري، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت، دارصادر، بي تا.
- ابن نجيم المصري، زين الدين بن إبراهيم، البحر الرائق شرح كنز الدقائق وفي آخره: تكملة البحر الرائق لمحمد بن حسين الطوري الحنفي القادري، وبالhashية: منحة الخالق لابن عابدين، بي جا، دارالكتاب الإسلامي، الطبعة الثانية، بي تا.
- ابن جوزي، أبو الفرج عبدالرحمن بن علي، المنتظم في تاريخ الملوك والأمم، بيروت، دار صادر، الطبعة الأولى، ١٣٥٨ ق.
- ارسلان، شكيب، الرحلة الحجازية المسماة الارتسامات اللطاف في خاطر الحاج الى اقدس مطاف، دارالنوادر، بيروت، چاپ اول، ١٤٢٨.
- أزدي، أبوبكر محمد بن الحسن بن دريد، جمهرة اللغة، تحقيق رمزي منير بعلبكي، بيروت، دارالعلم للملايين، ١٩٨٧ م.
- اصبهاني، أبونعيم أحمد بن عبدالله، المسند المستخرج على صحيح الإمام مسلم، تحقيق محمد حسن محمد حسن إسماعيل الشافعي، بيروت، دارالكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤١٧ - ١٩٩٦ م.
- اعظمي، محمد ضياء الرحمن، المنة الكبرى شرح وتخريج السنن الصغرى، رياض، مكتبة الرشد، ١٤٢٢ - ٢٠٠١ م.

- بخاری، ابو عبدالله محمد بن إسماعیل، *الجامع الصحیح*، حسب ترفیم فتح الباری، قاهره، دارالشعب، الطبعة الأولى، ۱۴۰۷ - ۱۹۸۷م.
- بغدادی، ابوجعفر محمد بن حبيب، *المحبر*، تحقیق إیلززا لیختن شتیتز، بیروت، دار الآفاق الجديدة، بی تا.
- بغدادی، محمد بن حبيب، *المنمق فی أخبار قریش*، تحقیق خورشید احمد فارق، بیروت، عالم الکتب، الطبعة الأولى، ۱۴۰۵ - ۱۹۸۵م.
- بیهقی، ابوبکر أحمد بن الحسين و ابن التركمانی، علاء الدین علی بن عثمان، *السنن الکبری و فی ذیلہ الجوهر التقی*، حیدرآباد، مجلس دائره المعارف النظامیه الکائنه، الطبعة الأولى، ۱۳۴۴.
- پاکتچی، احمد، «حرم»، *دائره المعارف بزرگ اسلامی*، تهران، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۲ش.
- تبریزی، أبو عبد الله ولی الدین محمد بن عبد الله، *المشکاة المصابیح*، تحقیق محمد ناصر الدین الألبانی، بیروت، المکتب الإسلامی، الطبعة الثالثة، ۱۹۸۵م.
- ترمذی، أبی عیسی محمد بن عیسی، *الجامع الکبیر (سنن الترمذی)*، تحقیق بشار عواد معروف، بیروت، دارالغرب الإسلامی، ۱۹۹۸ م.
- جوهری، إسماعیل بن حماد، *الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة*، تحقیق أحمد عبدالغفور عطار، بیروت، دارالعلم للملایین، الطبعة الرابعة، ۱۴۰۷ - ۱۹۸۷م.
- حجازی، یوسف و عربی، فائزه، «عوامل موثر در جلب مشارکت سازمان های غیردولتی در حفاظت محیط زیست»، *مجله محیط شناسی*، سال ۳۴، شماره ۴۷، ۱۳۸۷ش.
- *حدود العالم من المشرق الى المغرب*، چاپ ستوده، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ش.
- حرانی، تقی الدین أبو العباس أحمد بن عبد الحلیم، *مجموع الفتاوی*، تحقیق أنور الباز - عامر الجزار، بی جا، دارالوفاء، الطبعة الثالثة، ۱۴۲۶ / ۲۰۰۵م.
- حسب الله، محمد، *الریاض البدیعة فی أصول الدین و بعض فروع الشریعة علی مذهب الإمام الشافعی رضی الله عنه*، نیودهللی، مکتبه اشاعت الاسلام، بی تا.

- داداش پور، هاشم، جوادی، محمد و رفیعیان، مجتبی، «بررسی نحوه ایجاد کمربند سبز و تاثیر آن در هدایت و کنترل رشد شهری حریم تهران»، معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره ۱۳، پائیز و زمستان ۱۳۹۳ش.
- دقر، عبدالغنی، معجم القواعد العربية فی النحو والتصريف و ذیل بالإملاء، دمشق، دارالقلم، ۱۴۰۶.
- دهلوی، الإمام أحمد المعروف بشاه ولی الله ابن عبد الرحيم، حجة الله البالغة، تحقيق سيد سابق، قاهرة - بغداد، دارالکتب الحديثة - مكتبة المثنى، بی تا.
- ذهبی، شمس الدين محمد بن أحمد، تاريخ الإسلام و وفیات المشاهير و الأعلام، تحقيق د. عمر عبد السلام تدمري، بيروت، دارالكتاب العربي، الطبعة الأولى، ۱۴۰۷-۱۹۸۷م.
- رهادوست، بهار، «سواد زیست محیطی»، نشریه زیبا شناخت، شماره ۱۸، ۱۳۸۷ش.
- السامرائی، مهدي صالح، احكام الحرمین المکی و المدنی فی فقه الاسلامی، رساله فوق لیسانس، جامعه بغداد، کلیه العلوم الاسلامیه.
- سجستانی، أبوداود سليمان بن الأشعث، سنن أبی داود، تحقيق ناصرالدين البانی، بیروت، دارالكتاب العربي، بی تا.
- سقاف، علوی بن عبد القادر، المنتخب من كتب شيخ الإسلام ابن تيمية، رياض، دارالهدی للنشر والتوزيع، الطبعة الأولى، ۱۴۱۹-۱۹۹۸م.
- سهیلی، أبو القاسم عبدالرحمن بن عبد الله، الروض الأنف فی شرح غریب السیر، مدینه، مكتبة المسجد النبوی، بی تا.
- سیوطی، عبدالرحمن بن أبی بكر، الدر المثور فی التفسیر بالمأثور، تحقيق مركز هجر للبحوث، مصر، دار هجر، ۱۴۲۴-۲۰۰۳م.
- شیبانی، أحمد بن حنبل أبو عبدالله، مسند الإمام أحمد بن حنبل، الأحادیث مذيلة بأحكام شعيب الأرنؤوط عليها، قاهره، مؤسسة قرطبة، بی تا.
- صفدی، صلاح الدين خليل بن أيبك، الوافي بالوفيات، تحقيق أحمد الأرنؤوط وترکی مصطفی، بیروت، دار إحياء التراث، ۱۴۲۰-۲۰۰۰م.

- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تأویل القرآن، تحقیق أحمد محمد شاکر، مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، ۱۴۲۰ - ۲۰۰۰م.
- طبری، محب الدین أبو العباس أحمد بن عبد الله، القرى لقاصد أم القرى، تصحیح مصطفی السقا، بیروت، المكتبة العلمية، ۱۴۳۱.
- عظیمی، محمد و دیگران، «تبیین نشانگرهای سواد زیست محیطی بر اساس استانداردهای سواد علوم در پروژه ۲۰۶۱ آمریکا»، چهاردهمین سمینار آموزشی محیط زیست در سالن اجتماعات انتشارات فنی ایران، تهران، دی ۱۳۹۲ش.
- عفانه، حسام الدین بن موسی، فتاوی یسئلونک، الخلیل، مکتبه دندیس، ۱۴۲۸.
- علی، جواد، المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام، بی جا، دارالساقی، الطبعة الرابعة ۱۴۲۲هـ / ۲۰۰۱م.
- فاکهی، أبو عبد الله محمد بن إسحاق بن العباس المکی، أخبار مکه فی قديم الدهر وحديثه، تحقیق د. عبد الملك عبد الله دهيش، بیروت، دار خضر، ۱۴۱۴.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، تحقیق محمدنعیم العرقسوسی، بی جا، مؤسسة الرسالة، ۱۴۲۶.
- قرضاوی، یوسف، السیاسة الشرعیة فی ضوء نصوص الشرعیة و مقاصدها، قاهره، مکتبه الوهبة، ۱۹۹۸م.
- قره خلو، مهدی، «شاخص های توسعه پایدار شهری»، نشریه جغرافیا و توسعه ناحیه ای، شماره ۸، ۱۳۸۵ش.
- کردی، محمد طاهر، التاريخ القويم لمكة و بيت الله الكريم، ۳جلد، بیروت، دار خضر، ۱۴۲۰.
- ماوردی، أبو الحسن علی بن محمد، الاحکام السلطانية، تحقیق أحمد جاد، بی جا، ۱۴۲۷.
- محجوب میر غنی، عبد الله بن ابراهیم، عدة الإنابة فی أماكن الإجابة، مکه مکرمه، المکتبه المکیه، ۱۴۲۹ق.
- مرصوصی، نفیسه، نبی الله حسینی شه پریان و رضا حسینی کهنوج، «بررسی میزان

- پایداری توسعه زیست محیطی در شهرستان‌های استان خوزستان»، فصلنامه مدیریت و برنامه‌ریزی محیط زیست، شماره ۱۴، زمستان ۱۳۹۳ش.
- مزی، جمال‌الدین ابوالحجاج یوسف بن عبد الرحمن، *تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف*، تحقیق عبدالصمد شرف‌الدین، بی‌جا، المكتب الإسلامي و الدار القیمة، ۱۴۰۳ق، ۱۹۸۳م.
- مفیدی شمیرانی، مجید و علی افتخاری، «توسعه پایدار شهری، دیدگاه‌ها و اصول اجرایی آن در کشورهای در حال توسعه»، فصلنامه ساخت شهر، شماره ۱۲، ۱۳۸۸ش.
- منجد، الشیخ محمد صالح، *فتاوی الشیخ محمد صالح المنجد*، تصحیح نورعلی یف فردوسی، بی‌جا، ۲۰۰۷م.
- مهشواری، شریرام، *توسعه پایدار و مدیریت دولتی در هند*، تهران، انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی، ۱۳۸۷ش.
- نسائی، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعیب، *السنن الکبری*، تحقیق حسن عبد المُنعم حسن شلبي، بی‌جا، موسسه الرساله، بی‌تا.
- نيسابوری، أبوالحسين مسلم بن الحجاج بن مسلم القشيري، *الجامع الصحيح المسمى صحيح مسلم*، بيروت، دارالجيل بيروت + دار الأفاق الجديدة، بی‌تا.
- یاقوت حموی، أبو عبدالله، *معجم البلدان*، بيروت، دارالفکر، بی‌تا.
- Stern, P.C., Dietz, T., Guangan, G.A. The new Ecological paradigm in Social-Psych-logocall Context, Environment and Behavior, Vol. 27, pp.723-743., 1995.
- Shivakumar, S. G., Vamadevappa, H.V., Environmental Attitude among the Secondary School Students. Indian Streams Research Journal, Vol. 1, No. 4, pp. 1-5, 2011.